

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
Қазақстан Республикасының
Ғылым Академиясының
Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
Abay Kazakh National
Pedagogical University

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

3 (331)

MAY – JUNE 2020

PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА құрметті мүшесі

Балықбаев Т.О.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрібаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сәбікенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сүлейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатыбалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академик **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академик **Байтанаев Б.А.**; филол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., академик НАН РК **Қалижанов У.К.**; филол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Дербісәлі А.**; саяси ғ. докторы, проф., **Бижанов А.К.**, тарих ғ. докторы, проф., **Кабульдинов З.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қажыбек Е.З.**

Р е д а к ц и я к е н е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайжан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Муратов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); эк. ғ. докторы, проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докторы, проф. **Устименко В.А.** (Украина)

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы».

ISSN 2224-5294

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.).

Қазақстан республикасының Мәдениет пен ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде 30.04.2010 ж. берілген № **10894-Ж** мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 500 дана.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28; 219, 220 бөл.; тел.: 272-13-19, 272-13-18
<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2020

Типографияның мекенжайы: «NurNaz GRACE», Алматы қ., Рысқұлов көш., 103.

Главный редактор

Почетный член НАН РК

Т.О. Балыкбаев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. филол. н., проф., академик НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. филол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; докт. филол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **А. Дербисали**; доктор политических наук, проф., **Бижанов А.К.**; доктор ист. наук, проф., **Кабульдинов З.Е.**; доктор филол. н., проф., член-корр. НАН РК **Қажыбек Е.З.**

Редакционный совет:

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З. Сафарова** (Азербайджан); докт. экон. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); докт. юр. н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук.

ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан № **10894-Ж**, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год.

Тираж: 500 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28; ком. 219, 220; тел. 272-13-19, 272-13-18

<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2020.

Адрес типографии: «NurNaz GRACE», г. Алматы, ул. Рыскулова, 103.

Chief Editor

Honorary member of NAS RK

Balykbayev T.O

Editorial board:

Doctor of economics, prof, academician of NAS RK **Baimuratov U.B.**; doctor of philosophy, prof, academician of NAS RK **Esim G.E.**; doctor of philology, prof, academician of NAS RK **Kirabayev S.S.**; doctor of economics, prof, academician of NAS RK **Koshanov A.K.**; doctor of economics, prof, academician of NAS RK **Naribayev K.N.** (deputy editor-in-chief); doctor of philosophy, prof, academician of NAS RK **Nyissanbayev A.N.**; doctor of law, prof, academician of NAS RK **Sabikenov S.N.**; doctor of law, prof, academician of NAS RK **Suleymenov M.K.**; doctor of economy, prof, academician of NAS RK **Satybaldin S.S.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Abzhanov H.M.**; doctor of history, prof, corresponding member of NAS RK **Abuseitova M.H.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Baitanaev B.A.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Zhakyp B.A.**; doctor of philology, prof, academician of NAS RK **Kalizhanov U.K.**; doctor of philology, prof, academician of NAS RK **Hamzabekuly D.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Kozhamzharova D.P.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Koigeldiev M.K.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Kurmanbaiuly Sh.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Taimaganbetov J.K.**; doctor of sociology, prof, corresponding member of NAS RK **Shaukenova Z.K.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Derbisali A.**; doctor of political science, prof **Bizhanov A.K.**; doctor of History, prof **Kabuldinov Z.E.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Kazhybek E.Z.**

Editorial staff:

Academician NAS Republic of Moldova **Belostechnik.G** (Moldova); Academician NAS Republic of Azerbaijan **Velikhanli N.** (Azerbaijan); Academician NAS Republic of Tajikistan **Nazarov T.N.** (Tajikistan); Academician NAS Republic of Moldova **Roshka A.** (Moldova) Academician NAS Republic of Moldova **Rusnak G.** (Moldova); Corresponding member of the NAS Republic of Azerbaijan **Muradov Sh.** (Azerbaijan); Corresponding member of the NAS Republic of Azerbaijan **Safarova Z.** (Azerbaijan); Associate professor of Economics **Vasilenko V.N.** (Ukraine), Associate professor of Law **Ustimenko V.A.** (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities.
ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty).

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010.

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 500 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18

<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2020

Address of printing house: «NurNaz GRACE», 103, Ryskulov str, Almaty.

Т.Ә. Әпендиев

PhD, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ЖФК, Алматы, Қазақстан.

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

Аннотация. Қазақстанның қазіргі саяси жағдайы мен ұлттық идеяның дамуы жолында, ел тірегін бекем етуде қазақ мемлекеттілігінің тарихы маңызды болатыны сөзсіз. Ендігі кезекте тарихи сананы терең қалыптастыру жолында тарихты түгендеп, оның кемшін тұстарын толықтырып, дұрыс жазу, терең және шынайы зерттеу, қашан да болмасын, ғылымның міндеті саналған. Еліміз егемендікке қол жеткізген соң, мемлекеттің басты идеологиялық құралы болатын тарих ғылымына баса назар аударылды. Жаңа ғылыми ізденістерге жол ашылды. Кеңестік кезеңде жабық болып келген тақырыптар қайта ашылып, олардың өзектілігі артты. Ел тәуелсіздігінің басты кепілі – ұлттық құндылық болып, ал ұлттық құндылықтың басты объектілерінің бірі – отандық тарих ғылымы болды. Тәуелсіздік алған уақыттан бері, отандық тарих ғылымының ашып көрсеткен жаңалықтары орасан зор.

Қазақ тарихында хандар мен билердің, көшбасшылар мен батырлардың, қолбасшыларының саяси, мемлекеттік қызметін зерттеу өзекті болды. Тәуелсіздік алғаннан бастап, отандық тарихнамада үлкен ғылыми мәселеге айналған тақырыптардың бірі – қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының саяси қызметімен байланысты болды. Мақалада Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі тарихы мен отан алдындағы қоғамдық-саяси қызметі және оның тұлғалық ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, Кенесары Қасымұлының қазақ даласында іске асырған саяси шаралары зерттеледі және ұлттық сипаттағы іс-әрекеттерге тарихи баға беріледі.

Түйін сөздер: Кенесары Қасымұлы, ұлт-азаттық көтеріліс, империализм, отарлау, алым-салық, буржуазия.

Кенесары Қасымұлының өз ұлтына жасаған қызметі мен еңбегі негізінен сыртқы күштерге қарсы саяси-дипломатиялық тартыстармен және әскери күреспен сипатталады. Ол өз заманында үлкен мәселеге айналған орыс отаршылдығын көзімен көріп, сонымен бірге «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен...» дегендей, оңтүстікте үлкен күшке айналып келе жатқан Қоқан хандығының саяси-әскери қысымына біржола тойтарыс беру керек болды. Аймақта геосаяси күштердің қысымы Кенесары сұлтанды өз халқының алдына шығарып, қауіптің бетін қайтаруға қарай бағыттады. Ол мұндай аймақтық мәселелерді жай ғана өзара келісімдер мен дипломатиялық келіссөздер арқылы жүргізуге де талпыныс жасады. Сонымен қатар, өз кезегінде, қазақ арасынан қол жинап, қарулы соғыс қимылдарына дейін баруға дайын болды және бұл жағдай көп ұзамай іс жүзінде көрініс берді.

Патша әкімшілігінің 1822 жылы Орта жүз бен 1824 жылы Кіші жүзде енгізген басқару ережелері қазақ халқының дәстүрлі басқару жүйесін жойды, орнына жаңадан ресейлік басқару жүйесін енгізіп, онда шекаралық және округтік мекемелерін ашты. Ресей билігі қазақтардың шұрайлы жерлерін тартып алып, Ақтау, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау, т.б. әскери бекіністер тұрғызды. Мұның барлығы жергілікті халықтың жайылым және егістік жерлерін тарылтып, олардың наразылықтарын тудырды. [1, 61-62 б].

Патша билігінің мұндай озбырлығын көрген Кенесары сұлтан өз жанына қол жиып, әр ауылдан қазақтың жігіттерін ұйымдастырып, орыс билігіне қарсы көтеріліске шығуға қамданды. Ол атақты Абылай ханның ұлы – Қасым сұлтанның баласы еді. Кенесары сұлтан өзінің бауырларымен, аға буын өкілдерінің қолдауымен көтерілісті бастауға шешім қабылдады. «Абылай ханның Русиямен жасасқан шартын бұзғандарына көніп отыру бізге ұят. Құдай қаласа, барлық қазақтың басын қосып, Абылай хан дәуренін қайта орнатуымыз керек. Алла Тағала өзі бізге жар болғай!», – дейді [2, 15-16 б.].

Кенесары Қасымұлы әрекетінің жалпы сипатын Е.Б. Бекмаханов үш негізде көрсетті. Біріншіден, Ресей империясының боданындағы қазақтардың тәуелсіз өмір сүруін талап ету. Екіншіден, Кенесарының бүкіл қазақ халқын біріктіріп, ұлттық мемлекет құруға ұмтылуы. Үшіншіден, Қазақ халқының ұлт-азаттық тарихында ең ұзаққа созылғаны болып, бұл қазақ жерінде орыс патшалығының қанау мерзімін созды және одан арғы күреске қазақ бұқарасы үшін әскери дайындық болды. Кеңес заманында болса да, Е. Бекмаханов Кенесары Қасымұлының көтерілісіне байланысты бұрынғы авторлардың еңбектеріндегі екі негізгі бағытты айқындап берді. Олардың біреуі тұрпайы социалистік көріністен қорытынды жасай отырып Кенесары Қасымұлының [3, 224 б.] бастаған көтерілісін ол феодал және хан болғысы келгендіктен ғана кертартпа деп есептеді. Е.Б. Бекмаханов өз шығармасында: Кенесары Қасымұлы қозғалысының феодалдық негізін жоққа шығарған жоқ: «Кенесары құрған мемлекет – феодалдық мемлекет болды. Мұның себебі, қазақ қоғамының өндірістік қатынастарының феодалдық негізі Кенесарының қайта жасауымен өзгерген жоқ. Өндірістік қатынастың феодалдық сипаты Кенесары арқылы күшейе түсті. Ол Қазақстан территориясын өзінің хандық тұқымының меншігі деп қарады, ол жайында өз сөзінде бірнеше рет атап көрсетті» [4, 11 б.].

Өкінішке орай, Абылай хан өлгеннен кейін қазақтар тағы да алтыбақан алауыздығына салып, әрқайсысы әр жаққа тартқан-ды. Қасым сұлтан, амалы жоқ, өзіне қарасты болған 40 мың үйді бастап, Қоқан хандығының езгісіндегі Ұлы жүз жеріне ауды. Ондағы үмітті ойы – Қоқан ханымен ынтымақтасу, білек біріктіріп, «ақ» патша жендеттеріне тойтарыс беру болатын. Үміті алдап кетті. Қоқан ханы Мұхаммед (Мәдәлі) оған сенбеді, қайта жергілікті қазақтарды азғырып, өз жағына қаратып алып, күшейіп кетеді деп қорықты да, қара ниет зұлымдық жасады. Ташкент бегі Бегдерге Саржан мен Есенгелдіні [5, 36 б.] өлтіртіп жібереді. Келесі жылы дәл осындай опасыз зұлымдықпен Қасым сұлтанның өзі өлтірілді. Бұл 1836 жыл болатын. Кенесары тек осыдан кейін ғана көтеріліс туын өз қолына ұстаған болатын. Әйтсе де, ол бірден қаруға жармасқан жоқ. Бейбіт жолмен мәмілеге жетуді көздеп, император Николай I атына, Орынбор генерал-губернаторлары В.А. Перовскийге, В.А. Обручевке, Сібір генерал-губернаторы П.Д. Горчаков арқылы хат жолдады. Кенесары сұлтанның мұндай әрекеттеріне қарай отырып, оның әуелде әскери адам, сонымен бірге өз алдына жеке бір саясаттың адамы екенін де көруге болады.

Архив қорларында, сақталған және жарияланған деректік құжаттар жинақтарында қазақ сұлтанының көздеген жоспарының мазмұнын ашатын көптеген мәліметтер сақталған [9]. Бірақ мұндай дипломатиялық әрекеттерден айтарлықтай нәтиже шықпады. Қазақ жерінде Ресей билігі бұрынғысынша саяси-экономикалық жобаларын еш кедергісіз жүзеге асыра берді. Мұның барлығы Кенесары сұлтанның көтеріліске шығуына ықпал етті. Әскерге жиналған сарбаздар қазақтың үш жүзінен де алынды, Орта жүз руларынан көптеп жиналып, сондай-ақ Кіші жүзден шекті, тама, табын, алшын, шөмекей, жаппас, жағалбайлы, т.б. руларының, Ұлы жүзден үйсін, дулат, т.б. руларының сарбаздары болды [6, 46 б.]. Патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты қазақ халқы тарапынан қарсылыққа кездесті. Көтерілген қазақтар кішігірім топтармен қарауыл топтарына қарулы шабуыл жасап, Ресей шенеуніктері мен көпестерін қолға түсіре бастады. Халық пен елдің мүддесін қорғау жолында түрлі қимылдарды жоспарлап, тәуелсіздікке қол жеткізу үшін халықты біліктілікпен басқарудың көп септігін тигізетінін Кенесары Қасымұлы жете түсінді. Ол өз айналасына адал кеңесшілер мен батырларды, халық арасынан отарлық езгіге қарсы ең беделді, белсенді азаматтарды топтастыруды тоқтатпады. Осылайша Кенесары сұлтанның айналасына жиналған қазақ жігіттерінің қатары күн санап артты [10, 46-48 б.].

Кенесары Қасымұлы өзінің көтеріліс қимылдарын бастарда алдына мынадай міндеттер қойды: Қазақ халқының бөлшектелуін тоқтату, орталықтандырылған қазақ мемлекетін құрып, оларды біріктіру, қазақ феодалдары мен байлары арасындағы тартысты жою. Себебі, бұл кезде патшалық

билік феодалдар арасындағы алауыздықты үнемі тұтандырып отырды. Кенесары Қасымұлы бұл құбылысты біржола жойғысы келді [11, 57-60 б.]. 1837 жылы басталған көтеріліс тез қарқын алып, Кенесары Ақмола округіне келіп, көтерілісті басқарды. Кенесары жасақтары патша әскеріне қарсы жоспарлы түрде дала тактикасының негізінде күресті. 1837 жылдың жазында көтеріліс барлық округтерді қамтыды. Ал сол жылдың күзінде Сібір әкімшілігі жергілікті шенділердің Кенесары Қасымұлына қосылмауын бақылап тұру үшін өлкеге есаул Чириков бастаған 60 казакты жіберуге мәжбүр болды. Одан соң көтерілісті тұншықтыру үшін Ақтау бекінісінен қосымша Симонов бастаған отряд жіберілді. Бұл отрядтар Кенесарыға қарсы бірлесе қимыл жасай отырып, «соңғы мүмкіндігіне дейін оны басуға» тиісті болды [12]. 1837 жылы қарашаның аяғында оның тобы Петропавлдан шыққан керуен жолына шабуыл жасайды. Оны естіген жергілікті билік 27 қарашада Ақтау бекінісінен Петропавлдан Ташкентке баратын көпес керуенін қорғау үшін офицер Рытовтың басшылығымен 55 казактан тұратын әскери отрядты жіберді. Бұл отряд Ақтау бекінісінен керуенді 300 шақырым қашықтыққа шығарып салып, қайтар жолда Кенесарының жігіттері тарапынан шабуылға ұшырайды [13].

Кенесарының жанындағы көтерілісшілердің ең алдыңғы шептегі көтеріліс орталықтары осы Қара-Ағаш, Ақтау, Ортатау бекіністері болды [14]. Алайда Қара-Ағаш жерінде орналасқан көтерілісшілер жазалаушы отрядтан жасырынып үлгіргендіктен, Симонов пен Чириковтер кейін қайтуға мәжбүр болады. Осы аралықта Кенесары өзінің айналасына 3000-ға жуық адамды жинап алып, белсенді қимылға көшеді. Көтерілісшілердің осындай нәтижелі қимылдарының бірі туралы Кенесары көтерілісінің алғашқы мерзіміндегі, яғни 1838 жылы Сібір корпусының командирі генерал-майор Гладышевтың әскери министр, генерал Чернышевқа жазған хабарламасында толығынан баяндалды. Онда: «Ақтау комендантының міндетін атқарушы әскери старшина Симонов өзінің өткен 1837 жылдың 19 желтоқсанындағы рапортында [15] 27 қарашада Ақтау қамалына Петропавловск бекінісінен Ташкентке бара жатқан керуенді қорғау мақсатында жіберілген хорунжий Рытов бастаған 6 урядник, 48 казактан тұратын отрядтан екі казак келіп, қамалдан 200 верст жерде 800 адамдық сұлтан Кенесары Қасымұлының тобы жан-жағынан қоршап алып, төрт күн бойы қоршауда отырғандығын жеткізеді.

Жоғарыда аталғандай, көтеріліс пен соғыс қимылдары кезінде Кенесары туының астында топтасқан батырлардың арасында, азаттық соғыстың мүддесіне аяғына дейін берілген, үлкен шайқастарда ерлігімен көзге түскен үш жүздің де батырлары болды. Солардың қатарында Ағыбай, Аңғал, Байсейіт, Тұғанас, Тобылды, Таймас, Жеке, Бұхарбай, Бұғыбай, Жоламан, Жауке, Сұраншы, Иман, Құрман, Төлебай, Наурызбай, т.б. болды [8, 61 б.]. Қозғалысқа, сонымен қатар басқа округтердің қазақтары да қосыла бастайды. 1837 жылдың соңына қарай Аман-Қарағай округінен 2000 мыңға жуық қазақтар қосылған [17, 53-56 б.]. Жоғарыда аталғандай, Кенесары Қасымұлы Ресей империясына қарсы соғыс қимылдарымен бірге, бұрынғысынша саяси-дипломатиялық жолдарды да пайдаланып отырды. Бір ерекшелігі, Кенесары Қасымұлы да елшілер арқылы жағдайды барлап, патша билігінің аймақтағы саясатын анықтап алуға кіріседі. Оның мұндай әрекеттері көтеріліс басталмай тұрып-ақ басшылыққа алынды. Кенесарының атақты елшілері мен сенімді дипломаттары Жүсіп Жанкүшікұлы, Мамберді Қонысбайұлы, Тайтоқ Дөненұлы, Табылды Тоқтыұлы және Қошымбай Қазанғұлұлының 1838 жылдың желтоқсан айында Сібір губернаторы князь В.Д. Горчаковпен Николай патшаға арналған арнайы хаттары сұлтанның орыс билігімен саяси-дипломатиялық салада жақындасқанын сипаттайды [8, 14 б.].

1838 жылы Орта жүз қазақтарының Кенесары Қасымұлының қарамағына жаппай көшу процесі орын алады. Е. Бекмахановтың тұжырымы бойынша, Ақмола бекінісі аумағындағы мұндай жаппай қозғалыстың пайда болуы кездейсоқ емес еді. Осы уақытта Ақмола округтік приказаы патша отарлауының тірек пунктіне айналған еді және де ондағы қазақтар патша өкіметінің отарлық езгісінің ауыртпалығын және олардың тыңшылары – аға сұлтандардың озбырлығын өз бастарынан өткерген болатын, патша билігі қазақтардың жайылымдарға, көлдер мен өзендерге бай жақсы жерлерін тартып алып, өздерін бекіністерде жұмыс істеуге және ауыр алым-салық төлеуге мәжбүр етті [4, 224 б.]. Кенесары сұлтан қазақ жүздерін бөліп-жармады. Керісінше, халқы мен елінің бірлігі жолында саяси принциптер ұстанды. Осындай бірліктің арқасында табысты әрекеттер жүргізді. 1838 жылы наурыздың 11-нен 12-не қараған түні Көк-Сеңгір деген жерде Симонов отряды

Кенесары Қасымұлы тарапынан шабуылға ұшырады. Қоңырқұлжа Құдаймендиннің және оның туыстарының ауылдарына шабуыл жасады. Шабуылдың нәтижесінде тек қана жылқыдан 12 мыңы айдап әкетілді. Қ.Құдаймендин Омбы облысының басқарушысы Талызиннен әскери көмек сұрауға мәжбүр болды [4, 236-237 б.]. Көтерілісшілер мұнымен тоқтамады. 1838 жылы мамыр айының 26-сы күні Кенесары өзінің сенімді серігі Наурызбай батыр екеуі жасақтарымен Ақмола бекінісін талқандап, өртеп жіберді [18].

Ақмоланы талқандаған соң, Кенесары 1838-1839 жылдары жүйелі түрде приказдарға және разьездерге шабуыл жасап, дұшпанның дайындалған жем-шөптерін жойып, қатынас жолдарын қиратып, партизандық күрес жүргізуді жалғастыра түсті. 1838-1839 жылдары болған көтеріліс кезінде Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Қарқаралы, Баянауыл округтері бойынша барлығы 80-ге жуық жергілікті сұлтандар көтеріліске қатысты. Жалпы алғанда, көтерілістің алғашқы жылдарында Сібір әкімшілігінің Кенесарыға қолданған іс-шаралары сәтсіз болды. Мәселен, Сібір қырғыздарының шекаралық бастығы полковник М.В. Ладыженскийдің округтен көшіп кеткен болыстарды кешіріп және оларды бағынуға бейбіт жолмен көндіруге қатысты ұсынысына [19] деген үзілді-кесілді жауап келді. 1839 жылдың наурыз айының басында патша үкіметі көтерілісті басу үшін Әулие Петр бекінісінде ірі отрядты ұйымдастыруды бастайды. Отрядта 2 атты артиллериясы бар 655 казак болды. Бас штабтың полковнигі Горскийге казактарға басшылық жасау жүктелді. Отрядтың мақсаты – «әйгілі бүлікші Кенесары Қасымұлының қарақшы тобын талқандау» [20].

Полковник Горский Кенесары Қасымұлына қарсы күрестің нақты жоспарын Горчаковқа ұсынады. Сібір басшылығы тарапынан полковник Горскийдің барлық ұсыныстары мен кеңестері есепке алынып, 1840 жылы жүзеге асырылды. Ресей үкіметіне қарсы көтерілген казак руларынан «әскери контрибуцияны» өндіріп алу туралы 1840 жылы 5 ақпанда қабылданған ереже казак офицерлерінің көтерілісшілерді одан әрі қарай қудалауы үшін ресми рұқсаты болды [21]. 1841 жылы қыркүйекте Үш жүз қазақтарының өкілдері Кенесары Қасымұлын өздерінің ханы етіп сайлады. Уақытша болса да Қазақ хандығы қайта орнады. Патша үкіметі бұл жаңалықты үлкен үреймен қарсы алды. Соңғы жылдары Кенесары Қасымұлының қай жерде хан көтерілгені жайлы тарихи оқиғаны біреу Ұлытауда, біреу Айыртауда, тағы біреулер Сарысу өзенінің бойында өтті деп жазылып жүр.

Хан болып сайланған Кенесары орталықтанған мемлекет құруға талпынды. Оның қол астында жақтаушы батыр, би және сұлтандардан тұратын жоғары кеңесуші орган болды, ал хандықты Кенесары өзіне адал жасауылдардың көмегімен басқарды. Олар құқықтық, шаруашылық, дипломатиялық, әскери және де салық мәселелерімен айналысты. Кенесары ханның өз бетінше жүргізген саясаты мен мемлекет басқарудағы жұмыстарының нәтижесінде жаңа басқару тәртібінің түрлері енгізілді. Кенесары өз хандығын нығайту үшін біраз экономикалық және саяси шараларды жүзеге асырды. Оның алым-салық саясаты шарифатқа негізделіп, мал өсіретін аудандарда зекетті, егіншілікті аудандарда ұшырды енгізді. Халықтан алым-салық жинауды арнайы жасауылдар жүзеге асырды. Кенесары құрған мемлекет феодалдық мемлекет болды, оның әлеуметтік негізін билердің орта тобы мен төре тұқымына жатпайтын феодалдар, батырлар құрады.

Басқарудың негізгі тұтқасы Кенесарының өз қолында болды. Оның жанында ең жақын серіктері: батырлар, билер және ханның кейбір туыстарынан құралған Кеңес жұмыс істеді. Хандық Кеңеске негізінен азаттық қозғалысының мүдделеріне адал, жеке басының батылдығымен, дипломатиялық қабілетімен көрінген адамдар енді. Мәселен, оның інісі Наурызбай батыр, Ағыбай, Иман батырлар, өзінің елшілік табыстарымен атағы шыққан би Шоқпар Бактыбаев, Сайдақ кожа Оспанов, т.б. Кенесары мемлекеті сот, елшілік, қаржы, әскери іспен және азық-түлік жинау мәселелерімен айналысатын жеке адамдар арқылы басқарылды. Алайда, әскер қатарында жұқпалы індеттің басталуы қаланы алуға мүмкіндік бермеді. Негізгі күш Созақ, Жаңақорған, Жүлек, Ақмешіт қамалдарын қоршады. Әсіресе, Созақ қамалы үшін шайқас қиян-кескі болды. Өйткені қамалды бес мың әскер қорғап тұрған болатын. Созақ үшін шайқас он екі күнге созылды. Нәтижесінде қамал алынып, қиратылып тасталды. Содан соң Сауран қамалы алынды. Қоқанның қол астындағы қазақтар азат етіліп, Торғайға қарай көшірілді. Созақтың және басқа да қамалдардың алынуы қоқандықтарға қатты соққы болып тиіп, Кенесарының ірі жеңісі болып табылған еді.

Бұл жеңіс Кенесарының байырғы қазақ жерлерін сыртқы жаулардан тазарта алатынына халықтың көзін жеткізді. Қоқан хандығы ірі жеңіліс тапқан соң, Кенесарымен мәңгілік одақ құруға ұсыныс жасады. Кенесары мұндай одақ құрудан бас тартып, қазақтарға тиесілі жерлерді қайтарып беруді талап етті. Осыдан кейін барып соғысты тоқтатқан Кенесары Торғай маңындағы ордасына қайтып оралды.

Кенесарының басты мақсаты тәуелсіз Қазақ хандығын құру болды. Ол осы мақсатын жүзеге асыру үшін Орта Азия хандықтарынан өзіне сүйеу іздейді, олардың ішкі істеріне араласып, билеушілерін өз жағына тартуға күш салады. Хиуа ханымен Бұхар әміріне өз елшілерін жіберіп, байланыс орнатады. Орта Азия мемлекеттерімен сауда көлемін ұлғайтып, олардан өзіне қажетті қару-жарак, оқ-дәрі алып тұрады. 1842-1843 жылдар Кенесары хан үшін аса күрделі кезең болды. Осы жылы Орынбор генерал-губернаторы В. Перовский кетіп, оның орнына генерал В. Обручев келеді. Кенесары хан ендігі кезекте Перовскийден келетін қауіптің көлемі азаяды деп түсінді. Алайда ол патшаның ең жақын қызметкерлердің бірі – генерал-адъютант болып тағайындалды. Алайда ол кейін де Кенесары ханның ісіне араласуын тоқтатпады [22, 24 б.].

Орыс шенеунігі граф В.А. Перовскийдің орнына Орынбор өлкесіне губернатор болып сайланған В.А. Обручев те Кенесары көтерілісінің қызып тұрғанын көзімен көрді. Ол қай жағынан болса да граф В.А. Перовскийден төмен деңгейде жұмыс істейтін еді. Дегенмен де ол қазақтардың көтерілісін қолдамады. Оның басты кемшіліктерінің бірі – қазақ жері мен қазақтардың өмірінен мүлдем хабарсыз еді. Дегенмен ол патша билігінің қазақ жерін толық отарлау саясатын қолдаушылардың бірі саналды. Сондықтан қазақ жерін отарлау саясатын іске асыруда халық мүддесіне қарама-қайшы келетін шаралардан мүлдем тайынбады. Кенесары Қасымұлының қозғалысы бойынша оның көзқарасы мен ұстанған саяси ұстанымдары Сібір генерал-губернаторының ұстанған саясатына жақын болды. Ресей билігінің жергілікті жердегі жаңа өкілі – В.А. Обручев Орынбордағы саяси билікті қолына алған бойда, аймақтағы ішкі және сыртқы саяси мәселелерді өз бетінше шешуге тырысты. Орынбордың жаңа сайланған генерал-губернаторы В.А. Обручев тез жүзеге асыруға тырысқан мәселе – қазақ жеріндегі саяси жағдайды қалпына келтіру болды. Ол өзінің саяси жоспарын князь В.Д. Горчаковтың жоспарымен үйлестірді. Ол бойынша, қазақ жерінен Орынбор аймағына дейін толық тарай бастаған қазақ ханы Кенесарының көтерілісін аз уақыттың ішінде жаншу керек болды [23, 1-2 б.].

Жалпыға мәлім, Ұлытау аймағы қазақ халқының тарихымен байланысты көптеген оқиғалардың негізгі үлкен орталық аймағы болды. Бұл таудың бөктері Шыңғысхан заманынан бері, кейіннен Қазақ хандығының билеушілері кезінде жалғасқан дәстүрлі мемлекеттік жиындардың өткізілетін аймағы еді. Әсіресе, қазақ хандары билігі тұсында өткізілетін жалпы мемлекеттік мәселені талқылайтын барлық қазақ рулары ақсақалдары жиынының үнсіз куәгері еді.

Жаз айында Ұлытауда болу, онда кеңес құру барлық қазақ хандарының дәстүріне айналды. Шынында да, XIX ғ. 20-40 жж. қазақтардың көтерілісі кезеңінде Ұлытау таулары – Кенесарының қорғаны болды. Сол жаққа патша өкіметі жақсы қаруланған әскери бөлімшелерін үнемі жіберіп отырды, бірақ Батыс Сібір генерал-губернаторы көтерілісшілерге қарсы күрестің жаңа әдісін қолдануды шешті. Ол, ендігі кезекте, аймақты қорғаудың жаңа тәсілдері керектігін ескертті. Ең алдымен, П. Горчаков бұл аймақтардан көтерілісшілерді қуу қажеттігіне көңіл аударды. Жыл сайын Ұлытауға жіберілетін отрядтардың жайылымдық шөбі жоқ болуы себептен, тиімді нәтижесі байқалмады, сондықтан да П. Горчаков орталық үкіметтен «қырғыз даласында тұрғылықты тұруға Сібір казак әскерінің 2-ші полкін ауыстыруды» сұрады.

1843 жылы көктем шыға салысымен, Ресей билігі тарапынан көтерілісшілердің белсенді қимылын басу үшін табанды шабуыл басталды. Кенесарыны ұстау үшін П. Горчаков белсенді науқанды бастады және оны Орынбор генерал-губернаторы В. Обручев қолдады. Әскери Кеңес екі генерал-губернатордың келісімі туралы мәліметті алғаннан кейін, Ұлытаудан шығатын Сібір казак отрядына көмек көрсету үшін В. Обручевке қазақтарды дайындауды тапсырған «Аса маңызды жарлық» қабылдады. В. Обручев тез арада 1843 жылы 5 маусымда Орск бекінісінен шығатын қарулы отрядты жасақтады. 300 адамы бар отрядқа басшылық жасау әскери старшина Лебедевке жүктелді. Ол Алакөл көліне қарай жылжып, сол жерде Сібір казактарымен бірігуі тиісті болды. Лебедев отрядынан бөлек, П. Горчаков далаға 4 атты-артиллериялық қаруы бар 2 мыңға жуық адамнан тұратын жазалаушы экспедицияны жіберуге жарлық берді. Отрядты басқаруды Орал казак әскерінің полковнигі Бизановқа тапсырды.

Патша әкімшілігі көтеріліс басшысы Кенесары Қасымұлын қолға түсіруге барынша әрекеттенді. Сондықтан да далаға үсті-үстіне Рыбин, Жемчужников, Нюхалов, Казачинин, Карбышев, Абакумов, Дуниковский бастаған Сібір, Орынбор казак отрядтарын жіберіп отырды [16, 21 б.]. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, Кенесары ханның әскери тактикасына да ерекше тоқталған. Ол орыс әскері көп жерде кері шегініп, аз кезінде бастырып келетін болған. Бұл оның бұрыннан қалыптасқан айласы еді [24, 14-16 б.]. Мысалы, Орынбор губернаторы мен ондағы саяси жағдайды бақылаушы патша әскерінің қимылдары туралы Кенесары хан хабардар болып, ол өз артынан ерген халықпен бірге, Торғай өзенінің бойынан пана іздеп, шегіне бастады. Ендігі кезекте, Ресей империясының аталған жергілікті өкілдері шабуылды үдете түсті. Онда Ұлқаяқ өзенінің жағасында тәжірибелі полковник Бизановтың әскерлерімен қарсы келіп қалған хан Кене өз әскерімен тағы да артқа шегінуге мәжбүр болды. Дегенмен уақыт санап аймақта жағдай өзгеріп жатты. Оның басты мысалдарының бірі, губернатор В.А. Обручевқа Кенесары хан мен оның айналасында болып жатқан саяси-әскери күресті жаныштау тапсырылды. Бірақ бұл екі билік үшін тартыстар орын алды. Кенесары көтерілісінің губернатор В.А. Обручевқа тікелей тапсырылуы аймақта ханның саяси қимылдарына толық шектеу қоя бастады және ханның жағдайын айтарлықтай қиындатып жіберді [8, 21 б.].

Кенесары хан Ресей тарапынан жүзеге асырылған әскери шараларға мойын бұрмастан, алға қарай жылжи берді. Көтерілісті географиялық ауқымы мен оған қатысушы халықтың да сандық көрсеткіші артып, қазақ даласында Кенесары көтерілісі аса үлкен соғыс факторына айнала бастады. Кенесары ханның қол астына біріккен үш жүз қазақтарының біріккен ұлт-азаттық қозғалысы Ресейді қатты алаңдатты. 1843 жылы 17 маусымда патша Николай I Кенесарының көтерілісін түбегейлі басуға орыс әскеріне кең көлемде соғыс қимылдарын жүргізуге рұқсат берді. Әскери старшина Лебедевтің 300 адамнан тұратын отряды алдыңғы қатарда соққы беретін күш болды. Кейін оның отряд 1500 адамға жетті. Бұл кезде Кенесары ханның да әскери жасағы арта түсті. 1843 жылдың жаз айында Кенесарыға Кіші жүз руларының Алшын, Тама, Табын, Байбақты, Шекті, Шөмекей руларынан шыққан еріктілер келіп қосылды. Мұнымен күшейтілген Кенесары жасақтары өз қимылдарын жалғастыра берді. Ең айтулы оқиғалардың бірі саналатын Кенесары жасақтарының Орынбор линиясында жүргізген табысты соғыстарынан кейін В.А. Обручев канцлер Нессельродеге қосымша әскери көмек пен күш сұрап жүгінуге мәжбүр болды. Осы өтінішінде ол Кенесарының басы үшін үш мың рубль, орыс әскерлерін жарақтандыру үшін 14 мың рубль қаражат сұраған [28, 117-118 б.]. Бұл жағдай Кенесарының табысты соғыс қимылдарын жүргізгенін және ең бастысы патша әскері мен жергілікті өкілдеріне айтарлықтай соққы бергенін көрсетіп тұр.

1843 жылдың соңында Ержан Саржановпен бірге, Кенесары 3500 адамымен Орынбор ведомоствосының орта бөлігінің билеушісі – сұлтан Арслан Жантөриннің Ойыл өзені бойындағы ауылына шабуыл жасады. Оның 5500 жылқысын, 3500 түйесін, 970 сиырын және 7000 қойын айдап әкетті [4, 261 б.]. Артына түскен қуғыншыларға қарамастан, Кенесары әскері сұлтандар ауылына шабуылдауын қойған жоқ. 1843 жылы күшейген қанды көтеріліс келесі жылда да жалғасын тапты. 1844 жыл азаттық күрес тарихында ерекше орын алады. Шілде айының 20-нан 21-іне қараған түнде Ырғыз өзені бойында Кенесарының әскері қазақ феодалдарының өзіне қарсы біріккен тобына соққы берді. Қараңғылықты пайдаланған Кенесары жасағы бірден казак әскерінің де, өзіне қарсы сұлтандардың да лагерлеріне дүрсе қоя берген. Үкімет жағындағы жасақтардан бірден 24 адам шығын болды. 1844 жылы шілдеде Кенесары Ахмет Жантөриннің отрядына шабуыл жасады. Осы жылдың тамыз айында Екатерининская бекетін қоршауға алған Кенесары әскерлері мылтық, пистолет сияқты көптеген олжаны қолға түсірді. Осылайша, отарлауға қарсы күресте Кенесарының ұрыс даласындағы қомақты жеңістерінің бірі 1844 жылы тамыз айында Екатерининская бекінісіне жасаған шабуылы болды. Ол таңғы сағат 5-те, шаруалар мен станицаның тұрғындары әлі де дала жұмыстарына барып үлгермеген кезде басталды. Казактар станицаға жақын қоныстарда қырағы қарауылдар қойып үлгермеген болатын.

Отарлауға қарсы күресте Кенесарының ұрыс даласындағы қомақты жеңістерінің бірі – 1844 жылы тамыз айында Екатерининская станицасына жасаған шабуылы. Шабуылдың тұтқиылдан болғандығы сондай, орыс-казактар, тіпті қарсылық көрсете алмай қалады. Осы жолы Кенесарының жігіттері 18 мылтық, 2 пистолет, 18 қылыш, 27 найза қолға түсіреді [4, 271 б.].

1844 жылдың жазында Кенесары бастаған халық қозғалысын басу үшін Ор бекінісінен, Ұлытаудан, Тобыл өзенінен патша әскерлерінің үш үлкен тобы шықты. Олардың алдына Кенесары жасақтарын қоршап, шешуші соққы беру міндеті қойылды. Осы міндетті ойдағыдай іске асыру үшін, олар Кенесарымен шайқас жүріп жатқан жерлерге бет алған генерал Жемчужниковтың әскерімен күшейтілді. Отты қарумен қаруланған патша әскеріне қарусыз халық жасақтарының төтеп беруі қиын еді. Негізінде, хан Кенесарының дарынды қолбасшылық қасиеті, орыс әскерлерінің ашық ұрыстағы соғысу әдісімен таныстығы, қазақ жасақтарының күшін ептілікпен пайдалануы азаттық күрестің тегеурінді болуына әсерін тигізгені анық.

Екатерининская бекінісіне қарай өршелене қимылдаған Кенесары жасақтары бекініске тығылып үлгерген-үлгермегендерді, жараланғандардың барлығын түгел дерлік тұтқындады. Алғашқы табыстың буына масаттанған орыстардың әскерлері жапа-тармағай қаша жөнелді. Бұл кезде көтеріліс жасаған халықтың саны екі мыңнан астам болған. Біраз уақыттан соң бекініс пен оның айналасындағы үйлердің барлығын түгелдей от шалды. Соғыс кезінде адам шығындары орын алып, жараланғандар қатары көп болды. Бұл оқиға салдарынан 5 казак қаза болды. 40-тан астам адам тұтқынға түскен, төрт казак отқа жанып кеткен, 2270 бас малдан, шабуылдан кейін, 39 жылқы ғана қалған. Көтерілісшілердің шабуылдарының жалпы шығынын үкімет 170 мың сом күміс ақша деп бағалаған [8, 76-77 б.].

1844 жылы Орта және Ұлы жүз жерлері аралығында Көкпекті округі ашылды. Алтайға іргелес осы округтік приказдың ұйымдастырылуы басқа да демографиялық, экономикалық факторларды есептемегенде, Ресейдің билігін әлі де мойындамаған өңірлерде орыс-казак қоныстарын көбейтумен, көтеріліске енді шығыс аймақтан да қысым жасауға жол ашты. Ертіс шебіне қоныстандырылған казак жаныштаушы әскерлері Қалба таулары мен Зайсан өңірін орыс билігінде барынша ұстап тұруда басты тірек болатыны ескерілді.

1843-1844 жылдары жақсы қарқын алған Кенесарының сәтті қимылдары 1845 жылы саябырсыды. Соғыс қимылдары аса ұзаққа бармады. Орынбор губернаторы В.А. Обручев солтүстік-батыс өлкелерде де қосымша бірнеше бекіністер салу арқылы Кенесары ханның басты және алдыңғы қатардағы әскери күштерін ығыстыра бастады. Қазақтардың мейлінше көшіп-қонатын жерлерінде Қарабұтақ, Ырғыз, Торғай, Арал (Райым) қоныстары мен бекіністердің тұрғызылуы осы көтерілістің барысымен тығыз байланысты еді.

Біртіндеп қазақтардың жерін тартып алып, қысым көрсету мен отарлау, яғни казак әскерлерінің қимылдарын жеңілдету бағытындағы патша билігінің алысқа сермеген саясаты қозғалыс қамтыған Қазақстанның басқа да аудандарынан көрінеді. 1846 жылы қазан айының 22-сінде Көкшетау округтық приказында Бабасан-Бағыш болысы қазақтарымен Плоский редуты казактарының арасындағы жерге таласы талқыланды [8, 66-67 б.].

Епті саясаткер ретінде Кенесары өз тыңшыларын жан-жаққа, тіпті Сібір және Оренбург аймақтарына да жібереді. Олар өз басшыларына қатысты барлық әкімшілік шараларды алдын ала біліп алып, оны сол сәтте-ақ ханға жеткізіп отырды. Оренбург әкімшілігі қанша ізіне түссе де, Кенесарыны үнемі көздерінен таса етіп алатындарына таңғалатын. Даланың барлық ой-қырын бес саусағындай білген сұлтан ізімен жүріп келе жатқан әскерді адастырып, бір жерден екінші жерге ұшқыр қаршығадай лезде орын ауыстыра қоятын.

Көп жылға созылған күрес негізгі күшін әлсіреткен Кенесары патша әскерінің қысымымен 1846 жылы Орта жүзден Ұлы жүз қазақтарының жеріне кетуге мәжбүр болды, осы арада ол Ұлы жүздің халқын біріктіруді, қырғыздармен одақ құрып, Қоқан хандығына шабуыл жасауды, сөйтіп, оның қол астындағы қазақтарды, қырғыздарды босатуды көздейді. Кенесары Қытаймен мәмілеге келіп, онымен келіссөз жүргізу үшін Құлжаға елші жібереді. Ұлы жүз рулары негізінен Кене ханды мойындап қана қойған жоқ, оның әділетті күресін қолдайтындарын білдірді. Тайшыбек, Сұраншы, Саурық сияқты батырлар өз қолдарымен келіп қосылды, сандаған ұрыстарға қатысты.

1846-1847 жылдары көтерілістің шешуші кезеңі деп айтса да болады. Осы тұста Орынбор және Сібір шептері арқылы қысымға алынған Кенесары хан көтерілістің басты ошағы Торғай даласынан Жетісуға қарай ойысуға мәжбүр болды. Жағдайының қиындап бара жатқанын түсінген және болып жатқан саяси ахуалды терең ескерген, Кенесарының ойы, біріншіден, Абылай ханның тікелей тұқымдары билеген Ұлы жүздің қазақтарына барып, олардан аймақта орнап келе жатқан патша

билігі мен Қоқан билігіне қарсы күресте қолдау табу болған еді. Екінші жағынан, Қазақ хандығының құрамына Жетісуды қосу арқылы Абылай кезіндегі қазақ мемлекетінің территориялық аумағы мен бүтіндігін қалпына келтіру болды. Алайда уысынан шығып бара жатқан аумақтарды қайта қалпына келтіру де оңай шаруа емес еді.

Дегенмен Кенесарының ойында осы аталған мақсатқа қол жеткізу күн тәртібінде тұрды. Орта және Кіші жүздің жерінде оты лаулаған Кенесарының көтерілісіне Ұлы жүздің де батырлары, жеке қол бастаған сарбаздары, әскери жасақтары да белсенді қатысқаны баршамызға аян. Ұлы жүздің көтеріліске араласуы Кенесарыны қанаттандырғаны күмән тудырмайды. Осылайша, көтеріліс қимылдары ұлт-азаттық соғысқа айналған болатын. Ендігі кезекте, соғыс қимылдары күшейген уақытта, хан Кененің Ұлы жүзге қарай бет бұруы, атап отырғанымыздай аймақтағы қазақтардан қолдау табудың амалы еді. Бұдан қауіптен бастаған патша билігі де тиісті шаралардың қабылдануы тиістігін терең ұқты.

Көптеген зерттеулер мен әдебиеттерде Кенесары ханның сол кездегі Алатау қырғыздарының жеріне кіруі мен ханның қырғыз жеріндегі әскери шабуылдарының мақсаттары біржақты сипатталған. Кенесары ханның қырғыз жеріне жасаған жорығының басты мақсаты – қырғыздардың жері мен елін жаулап алып, өз мемлекетінің құрамына қосуға әрекеттенгені басқыншылық сипатында көрсетіліп, ол толықтай бұрмаланған еді. Дегенмен де, хан Кененің қырғыз жеріне кіруі өзінің тарихи бағасын алған. Отандық тарихшылардың ғылыми еңбектерінде Кенесары ханның қырғыз манаптары Орман мен Жантайға жазған хатында қырғыздардың қанын төгу емес, керісінше, бірігіп, аймақта үлкен күшке айналғаны туралы мәліметтер берілген. Сол кездегі империялық Ресей билігінің атауы бойынша бөлінген қырғыздар (қазақтар) мен қара қырғыздардың басын біріктірмей, керісінше, араларына іріткі салғаны анықталған Қазақтар мен қырғыздар арасындағы қарым-қатынастар туралы ғылымда көптеген тұжырымдар [29, 56 б.] ұсынылған.

Осылайша, 1846 жылдың жазында Кенесары хан мыңнан астам қарулы жасағымен қырғыз жеріне қарай бет алды. Айта кетерлігі, Кенесары хан қырғыздарды жау санаған жоқ. Оның басты жауы – Қоқан және алды мұнда келіп жеткен орыс әскерлері болатын. Сондықтан да ол қырғыз манаптарына Қоқанға қарсы бірігіп соғысуға ұсыныс жасап, қырғыздарға алты мәрте елші аттандырды. Бірақ қырғыздар Кенесарының бірлікке ұмтылған бірде-бір қадамын қолдамады. Сын сағатта қырғыз манаптары қазақтарға қол ұшын беру былай тұрсын, Қоқан езгісінде отырған өз халқын сатып кетті. Қоқандармен әскери одақ құрып, Кенесарының басын алып береміз деп орыстарға ант берді. Кенесарының басқан ізін орыс генералдарына жеткізіп отырды.

Хан Солтүстік қырғыз манаптарының өзіне бағынуын талап етті. Қырғыз манаптары – Орман, Жантай және Жаңғараш тайпалары өкілдерінің құрылтайын шақырды. Сарыбағыш, Бұғы, Саяқ, Солто, Шерік және басқа тайпалардың өкілдері Қазақ ханының талаптарын орындаудан бас тартып, орыстарға өздерінің Кенесарымен соғысатынын хабарлап, одан көмек сұрайды. 1847 жылы Кенесары 10000 сарбазымен қырғыз елінің солтүстігіне басып кірді. Кенесары ханның қырғыз жасағымен соңғы шайқасы 1847 жылы 17-25 сәуір аралығында, Тоқмақтың шығыс жағындағы Кекілік-Сеңгір тауы бөктеріндегі Шу өзеніне 1-2 шақырымдай жердегі Майтөбеде болды. Қырғыз манаптарының жасағы, генерал Вишневскийдің пулемет және зеңбірекпен қаруланған офицерлері мен солдаттары, Қоқан хандығының сарбаздары қазақ, қырғыз зерттеушілерінің болжауынша, 100 мыңдай адамды құраған. Бас қолбасшылық Орманның қолында болды. Кенесары қолы өзінен күші 10 есе басым жаумен үш күн бойы соғысты [25, 413 б.].

Сонымен, өкінішке орай, қырғыздар Кенесарының бірлікке ұмтылған бірде-бір қадамын қолдамады. Керісінше, Кенесарының басқан ізін орыс генералдарына жеткізіп отырды. Кенесары шарасыздықтан 1847 жылы қол бастап, атқа қонды. Ресей мен қоқандықтардың әскери қолдауына сенген қырғыз манаптары Орман, Жантай олардың алдына қарама-қарсы тұрды. Қырғыздардың жеріне Кенесарының басып кіруі саяси шарасыздықтан болғаны баршаға белгілі еді. Келесі кезекте, Кенесары мен оның жасақтарының, сенімді серіктерінің қырғыз манаптарының қолынан қалай қаза тапқаны туралы әр түрлі мәліметтер таралған. Олардың бірі жазбаша, екіншісі ауызша мәліметтерде сақталып, қазіргі кезге дейін жеткен. Бастысы – Кенесары жасағының орыстар мен қырғыздарға қарсы соғыс қимылдарынан соң қаза тапқаны. 1847 жылы Қазақ ханының басын қырғыз манаптары Батыс Сібір генерал-губернаторы А. Горчаковқа сыйға тартқан. [26, 87-89 с.].

Кенесарының жеңілу себептерінің бірі – бір жағынан, орыс үкіметінің, екінші жағынан, Қоқан билеушілерінің қырғыздарды айдап салуының да салдары екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Қазақ халқының азаттық күресі шын мәнінде, Ресейдің қырғыз жерін де, Қоқан хандығын да жаулап алуын біраз уақытқа шегерді. Әсіресе, Ташкент бектерінің, одан қырғыз манаптарының Кенесарыға қарсы қимылдары патша билігінің Орта жүздің басты аудандарын, әсіресе, Ұлы жүзді алуға жол ашқандығын түсіну қиын емес. Феодалдық бытыраңқылық пен жегідей жеген ішкі қайшылықтардан туған қауіпті жете ескермеу, қырғыз, қазақ және өзбек халықтарын, кейіннен түркмендерді патша үкіметінің бодандық бұғауына байлап берді [27, 94-95 б.].

Қорыта айтқанда, түбінде тәуелсіздікке ұмтылған Кенесары ханның отан алдындағы қоғамдық-саяси қызметі Ресей империясына қарсы көтеріліске шығумен сипатталып, ол тарихта өзге көтерілістер мен саяси қимылдар секілді тәуелсіздіктің жолы қиын жол екендігін тағы бір рет дәлелдеп берді. Өйткені Ресейдің тең емес күшіне қарсы келу оңай болмай, ол жылдар бойына созылған көтерілістің нәтижесіз болатынын көрсетті. Дегенмен, Кенесарының көтерілісі мен оның соғыс қимылдарында көрсеткен қайсарлығы мен табандылығы қазақ халқының асқан мінезді халық екенін, оңай жолмен берілмейтін өжет екенін тағы бір дәлелдей алды.

Т.А. Апендиев

PhD, ВНС Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ КЕНЕСАРЫ КАСИМУЛЫ

Аннотация. Несомненно, история казахской государственности как никогда важна в сложившейся политической ситуации в Казахстане, в развитии национальной идеи, укреплении основ страны. На нынешнем этапе перед наукой стоит задача изучить итоги истории, заполнить ее пробелы, правильно описать исторические события, глубоко и правдиво исследовать их, на этой основе сформировать историческое сознание. После обретения независимости нашей страны особое внимание было уделено исторической науке, которая является основным идеологическим инструментом государства. Был открыт путь для новых научных исследований. Темы, которые были закрыты для исследования в советское время, были вновь открыты, возросла их актуальность. Главной гарантией независимости страны была национальная ценность, а одним из главных объектов национальной ценности была отечественная историческая наука. Со времени обретения независимости открытия отечественной исторической науки были огромными.

Изучение политической и государственной деятельности ханов и биев, вождей и героев, полководцев стало актуальным для истории Казахстана. Одна из тем, которая с момента обретения независимости стала главной научной проблемой отечественной историографии – это политическая деятельность последнего казахского хана Кенесары Касымұлы.

В статье рассматривается история национально-освободительного восстания казахского народа во главе с Кенесаром Касымұлы, его социально-политическая деятельность, а также его личностные особенности.

Кроме того, изучаются политические меры Кенесары Касымұлы, реализованные в Казахской степи и дается историческая оценка деятельности национального характера.

Деятельность и труд Кенесары Касымұлы во благо своего народа в основном характеризуются политико-дипломатическими схватками и вооруженной борьбой против внешних сил. В свое время он воочию увидел русский колониализм, ставший большой проблемой для Казахской степи, и, как говорится, «беда не приходит одна...», в то же время надо было окончательно отразить политико-военное давление Кокандского ханства, которое превратилось в большую силу на юге.

Давление геополитических сил в регионе выдвинуло султана Кенесары в предводители своего народа и направило его к противостоянию реальной угрозы извне. В то же время он пытался решать простые региональные вопросы через взаимные соглашения и дипломатические переговоры. Кроме того, ему удалось собрать казахов воедино и пойти даже на вооруженные военные столкновения, что в скором времени отразилось в жизни казахов.

Ключевые слова: Кенесары Касымұлы, национально-освободительное восстание, империализм, колонизация, сборы-налоги, буржуазия.

T.A. Apendiyev

PhD, LR Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan

NATIONAL LIBERATION MOVEMENT UNDER THE LEADERSHIP OF THE KENESARI QASIM-ULI

Abstract. No doubt that the history of Kazakh statehood is more important than ever in the current political situation in Kazakhstan, the development of the national ideas to strengthen the foundations of the country. At this stage, science is faced with the task of studying the results of history, filling in its gaps, correctly describing historical events, deeply and truthfully exploring them, and on this basis to form historical consciousness. After gaining the independence of our country, special attention was paid to historical science, which is the main ideological tool of the state. The way was opened for new scientific research. The topics that were closed in Soviet times were reopened, their relevance increased. The main guarantee of the country's independence was national value, and one of the main objects of national value was domestic historical science. Since independence, the discoveries of Russian historical science have been huge.

The study of the political and state activities of khans and biys, leaders and heroes, commanders has become relevant for the history of Kazakhstan. One of the topics that since independence has become the main scientific problem of Russian historiography is the political activity of the last Kazakh khan Kenesari Qasim-Uli.

The article discusses the history of the national liberation uprising of the Kazakh people, led by Kenesari Qasim-Uli, his socio-political activities, as well as his personal features.

In addition, the political measures of Kenesari Qasim-Uli implemented in the Kazakh steppe are studied and historical evaluation of national character is given.

The activities and work of Kenesary Kasymov for the benefit of his people are mainly characterized by political and diplomatic battles and armed struggle against external forces. At one time, he personally saw Russian colonialism, which became a big problem for the Kazakh steppe, and, as they say, "trouble does not come alone ...", at the same time it was necessary to finally reflect the political and military pressure of the Kokand Khanate, which turned into a great force on south.

The pressure of geopolitical forces in the region promoted the Sultan of Kenesary to the leaders of his people and directed him to confront a real threat from the outside. At the same time, he tried to solve simple regional issues through mutual agreements and diplomatic negotiations. In addition, he managed to bring the Kazakhs together and even go to armed military clashes, which soon reflected in the life of the Kazakhs.

Key words: Kenesari Qasim-Uli, national liberation uprising, imperialism, colonization, taxes, bourgeoisie.

Information about author:

Apendiyev T.A., PhD, LR Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan, timur.apendiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>

REFERENCES

- [1] Usenova A. National liberation movement led by Kenesary [Kenesari bastağan ult-azattıq qozğalı] // Kazakh tarihi. 2009. № 3 (96). pp. 60-62. (in Kaz).
- [2] Kenesarin A. Sultans Kenesary and Syzdyk: Biographer, essays [Sultany Kenesary i Syzdyk: Biograf, ocherki] / Ed. and noted E.T. Smirnova. Alma-Ata: Zhaly, 1992. 144 p. (in Russ.).
- [3] Mazhitov S.F. The national-liberation movement in Kazakhstan of the XVIII – early XX centuries: problems of history, theory and historiography [Narodno-osvoboditel'noye dvizheniye v Kazakhstane XVIII – nachala XX vv.: problemy istorii, teorii i istoriografii] / Thesis ... Dr. of historical sciences. Almaty, 2007. 350 p. (in Russ.).
- [4] Bekmakhnov E. Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century [Qazaqstan XIX ғasırdıñ 20-40-jıldarında]. Almaty: Sanat, 1994. 416 p. (in Kaz).
- [5] Zhusupov E.K. K. In the "Mes" collection. K. Kasymuly's movement in 1837-1842 [«Mes» jınaǵındaǵı 1837-1842 jj. K. Qasimulı qozǵalı.] // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social sciences and Humanities. 2007. No.3. p. 34-38. (in Kaz).
- [6] Karenov R.S. The national liberation movement led by Kenesary Khan in 1837–1847 [1837–1847 jıldarı Kenesari xan basqarǵan ult-azattıq qozǵalı] // Bulletin of Karaganda University. History, Philosophy Series. 2015. № 1 (77). pp. 44-58. (in Kaz.).
- [7] Karenov R.S. Heroic Kazakh batyrs taken part in the national liberation movement led by Kenesary Kasymuly [Kenesari Qasimulı basqarǵan ult-azattıq qozǵalına qatısqañ ataqtı qazaq batırları] // Bulletin of Karaganda University. "Philology" series. 2015. № 1 (77). pp. 66-78. (in Kaz.).
- [8] Kasymbayev Zh. Kenesary khan, - Almaty: Kazakhstan, 1993. 112 p. (in Kaz.).

- [9] CSA RK, fund 374, list 2, case 25.
- [10] Zhusupov E.K., Ramankulov Y.N. Persons from the Ertis-Bayanaul region participated in the Kenesary Kasymuly national-liberation movement [Kenesary Qasimuly ult-azattıq köterilisine qatnasqan Ertis-Bayanaul öñiriniñ tulǵaları] // Local Studies. No. 1-2, 2018. p. 45-49. (in Kaz.).
- [11] Yakunin A. On the issue of assessing the nature of national movements of the 30-40s of the XIX century in Kazakhstan [K voprosu ob otsenke kharaktera natsional'nykh dvizheniy 30-40-kh XIX veka v Kazakhstane] // History issues. - 1951. - No. 4. - 55-64 p. (in Russ.).
- [12] CSA RK, fund 338, list 1, case 66, p. 118-122.
- [13] CSA RK, fund 806, list 1, case 74, p. 187-193.
- [14] CSA RK, fund 338, list 1, case 66, p. 167-168.
- [15] CSA RK, fund 338, list 1, case 66, p. 178-180.
- [16] Aubakirova Kh.A. The role of the Siberian Cossacks in the suppression of the national-liberation movement led by Kenesary Kasymuly (1837-1847) [Kenesary Qasimuly bastaǵan ult-azattıq qozǵalıstı baswdaqı sibir kazaktarınıñ röli (1837-1847 jj.).] // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. 2014. № 3-4. p. 17-22. (in Kaz.).
- [17] Valikhanov E.Zh. Issues of Kazakh statehood in the 19th century // Otan Tarihi. 2001. No. 3. p. 52-61. (in Russ.).
- [18] CSA RK, fund 338, list 1, case 71, p. 102-103.
- [19] CSA RK, fund 774, list 1, case 162, p. 63.
- [20] CSA RK, fund 774, list 1, case 162, p. 77.
- [21] CSA RK, fund 374, list 1, case 609.
- [22] Bekmakhanov E.B. The uprising of Kenesary Khan (1837-1847) [Vosstaniye khana Kenesary (1837-1847 gg.)]. Almaty: Gylym, 1992. 48 p. (in Russ.).
- [23] Ergazy Kadashuly. Kenesary khan // Central Kazakhstan. 12.12.2015.
- [24] Ybyray E.T. Some issues of scientific research in the history of the national-liberation movement led by Kenesary Khan. [Kenesary han bastaǵan ult-azattıq küresi tarixiniñ ǵılımi zerttelwiniñ keybir máseleleri] // Bulletin of KazNU. History series. 2002. №3. p. 14-17. (in Kaz.).
- [25] Khan Kene. Historical eposes, poems, plays and documentary essays [Tarixi jırlar, tolǵawlar, dastandar, pesa men derekti bayandar] / Compiled by S. Dauitov. Almaty: "Ana tili" 2012. 424 p. (in Kaz.).
- [26] Aseev A.A. Kenesary Kasymov and Kyrgyzs // Oriental Studies in Altai. Issue III: Proceed. scientific art. / Ed. V.A. Moiseev. Barnaul: Publishing house "Azbuka", 2002. p. 85-90. (in Russ.).
- [27] Orazov R. The liberation movement led by Kenesary [Kenesary bastaǵan azattıq küres] // Kazakh tarıty. 2016. No.7-8. p. 94-96. (in Kaz.).
- [28] Dilmukhamedov E.D. The uprising of the Kazakhs led by Kenesary Kasymov in 1837-1847 [Vosstaniye kazakhov pod rukovodstvom Kenesary Kasymova v 1837-1847 gg.]. Almaty, 2010. 200 p. (in Russ.).
- [29] Kusainova Zh.D. The national-liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Kasymov: methodology issues [Natsional'no-osvoboditel'noye dvizheniye kazakhskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova: voprosy metodologii izucheniya] // Bulletin of the Karaganda University. Series "History. Philosophy". No. 1 (85). 2017. 55-66 p. (in Russ.).

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www.nauka-nanrk.kz

<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

Редакторы: *М. С. Ахметова, Г. Б. Халидуллаева, Д. С. Аленов*
Верстка на компьютере *А.М. Кульгинбаевой*

Подписано в печать 11.06.2020
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
19 п.л. Тираж 500. Заказ 3.